
Milan
ŽUPANČIĆ

OBITELJSKA
POLJOPRIVREDNA
GOSPODARSTVA U
HRVATSKOJ

Organizirano i sustavno obavljanje poljoprivredne djelatnosti traži i određen oblik gospodarenja, pa su stoga i razvijeni različiti tipovi i oblici poljoprivrednih gospodarstava. Povijesno su poznati mnogobrojni oblici kolektivnog i individualnog korištenja zemljišta i različiti oblici organizacije poljoprivredne proizvodnje. Pritom se najčešće spominju azijski način proizvodnje sa samodovoljnom općinom koja spaja manufakturu i agrikulturu; rimski *ager publicus*, germanska seoska općina, europski feudalizam, te kućna zadruga kod nekih slavenskih naroda.

No već od antičkog doba diferenciraju se dva trajna modela bavljenja poljoprivredom. Tako već u rimskom svijetu postoje – velika latifundija i mali posjedi (minifundije) i kolonat, a razlike među njima imaju takvo značenje da se mogu i dan-danas paradigmatički koristiti u analizama i tumačenjima razlika pojedinih tipova gospodarstava, njihovih prednosti i nedostataka.

Premda se čini da su posjedi samo razlike između malog i velikog gospodarstva, pri čemu se svi oni koji zagovaraju modernu i efikasnu poljoprivredu najviše usredotočuju na veliko gospodarstvo, njegove prednosti i ulogu u nacionalnom gospodarstvu, ipak se onkraj te dvojbe kriju i mnogi drugi problemi. Još od antike raspravlja se o naravi bavljenja poljoprivredom, dostojanstvu tog posla – tako je za sv. Augustina poljoprivreda najljepše zanimanje (*excelentissime artium*); on govori i o vrlinama što krasi seoski način života i odlikuju samostalnog i nezavisnog posjednika.

Suvremeniji primjer pozitivnog odnosa spram poljoprivrede je samostalan američki farmer, koji je važan i nezamjenjiv čimbenik u stvaranju američke nacije i njezinoj borbi za nezavisnost i ideal američkih ustavotvoraca, te najčvršći oslonac u oblikovanju demokratskog društva. Slična razmišljanja susreću se i u drukčijem vremenskom i socijalnom kontekstu, pa i danas. Vidimo da nije važno samo ono što poljoprivreda daje, bilo da je riječ o nužnim

egzistencijskim sredstvima malog seljaka, ili velikim tržišnim količinama agrarnih proizvoda koje daju efikasna komercijalna gospodarstva; zamjetno je da se oko posjeda i poljodjelstva koncentriraju mnogobrojna pitanja šireg socijalnog i političkog spektra.

Kako to vrijedi za širi kompleks poljoprivrede, logično je da i na određeno poljoprivredno gospodarstvo ne možemo gledati samo kao na bolji ili lošiji, propulzivniji ili statičniji model privređivanja, što je inače uobičajeno u razmatranju poduzetničkih jedinica u drugim područjima materijalne proizvodnje.

SELJAČKO DRUŠTVO I SELJAČKO GOSPODARSTVO

Vjerojatno je najprimjereniji pristup problematici seljačkog gospodarstva onaj koji polazi od prirode seljaštva i seljačkog društva. Kompetentni poznavatelji, a i najveći autoriteti na tom području, kao što su T. Shanin i H. Mendras, najbolje oslikavaju prirodu seljaštva, njegovo mjesto u povijesnim shemama i teorijskim okvirima, u čemu bitno mjesto pripada specifičnom karakteru seljačke poljoprivrede, obiteljskom gospodarstvu, kao osnovnoj jedinici seljačkog vlasništva, proizvodnje, potrošnje i društvenog života, te seljačkoj porodici, ili, šire, domaćinskoj grupi (Mendras) kao nosiocu cjelokupne organizacije kolektivnog života u selu (Mendras, 1986.; Shanin, 1968.). U užem, ekonomskom razmatranju problema poljoprivrede i seljačkog gospodarstva, oba se autora oslanjaju i nadovezuju na ruskog ekonomista i sociologa A. V. Čajanova, koji je prvi razvio teoriju o seljačkom načinu proizvodnje kao bitno različitom u odnosu na sve druge oblike proizvodnje, pa i tipove društvene formacije (Čajanov, 1967.). U čemu je ta razlika?

Prva, i bitna karakteristika seljačke proizvodnje jest da je to obiteljska proizvodnja, određena veličinom i sastavom obitelji i vlastitim potencijalom radne snage. Postoji stalno usklađivanje radnih mogućnosti i potrošačkih potreba seljačke obitelji. Tipične kategorije kapitalističke privrede kao što su prihod, troškovi, akumulacija i profit jednostavno ne postoje u seljačkoj ekonomiji. Time se ide na posebno objašnjenje motivacije seljačkog privređivanja na razini obiteljskog gospodarstva, ali i na razini nacionalne ekonomije. Što je onda cilj i kakav je karakter seljačke proizvodnje?

U prirodnoj je proizvodnji ekonomska aktivnost određena zahtjevima zadovoljavanja potreba pojedinačne proizvodne jedinice, a ona je istodobno i potrošačka jedinica. Kalkuliranje je tu vrlo kvalitativno jer sve dok se sub-

jektivni značaj zadovoljstva vrednuje više od tereta napora, obitelj radi za malu zaradu (u osnovi to je zbroj potrošačkih dobara), koja je apsolutno neprofitabilna u smislu kapitalističke ekonomije. Nagrađuje se i cijeni rad cjeline a ne rad pojedinog člana obiteljskog proizvodnog tima.

Odnos pojedinih komponenti u funkcioniranju usklađuje se uglavnom u samom gospodarstvu, pa se tako rješava i nesklad radnih kapaciteta i veličine zemljišnog posjeda. Ako ima dosta zemljišta, gospodarstvo teži ekstenzivnom korištenju tih površina, što donosi više dobara, iako je prihod po jedinici površine manji. U slučaju ograničenog zemljišta i viška radno sposobnih članova, ide se na intenzivno gospodarenje, te dolazi do povećanja prihoda po zaposlenom, ali ne i po jedinici radnog napora.

Katkad je seljačko gospodarstvo prisiljeno najamljivati ili kupovati zemlju po većoj cijeni nego što bi to bilo isplativo sa stajališta rentabilnog poslovanja, što je svojstveno kapitalističkoj ekonomiji, ali je opravdano i razumljivo u seljačkom gospodarstvu, jer zapošljava radne viškove seljačke porodice.

Seljački posjed je praktički porodično vlasništvo i baština. Kućedomaćin ili starješina je samo organizator rada i upravljač porodičnim poslovima te predstavnik porodice spram vanjskog svijeta. Dobna i spolna struktura članova domaćinstva određuje podjelu poslova i dužnosti kao i njihov položaj u samom domaćinstvu te ugled u užoj i široj zajednici. Ritam gospodarstva određuje i ritam obiteljskog života.

Izvedeno iz spomenutih premisa, T. Bergmann samo rezimira pojedinačne značajke obiteljskog gospodarstva, te ga određuje na sljedeći način: a) gospodarstvo se ne prodaje, odnosno ne kupuje, već se nasljeđuje; b) institut nasljeđivanja slijedi iz potrebe održanja gospodarstva, odnosno seljačke porodice; c) seljaci ne posluju posve ekonomski nego je gospodarenje često neracionalno; d) potencijal radne snage na gospodarstvu vrlo je fleksibilan i povezan je sa strukturom porodice, oviseći o spolu i dobi svojih članova (Bergmann, 1970.:72).

Potrebno je ipak, iz analitičkih razloga, upozoriti (iako se to može zaključiti iz iznesenoga) na tri bitna i konstitutivna elementa obiteljskog gospodarstva: domaćinstvo, a to je u pravilu obiteljska grupa, odnosno zajednica osoba koje zajednički stanuju i troše prihode za osiguranje osnovnih životnih potreba; zemljišni posjed i sredstva rada (obiteljska imovina i vlasništvo), te gospodarstvo u užem smislu, kao dinamični spoj materijalnih i ljudskih čimbenika u procesu rada i drugim aktivnostima, a to je radna i proizvodna jedinica, odnosno gospodarski subjekt u prav-

no-ekonomskom smislu riječi. U tim distinkcijama i različitim kombinacijama pojedinih elemenata kriju se najveća nerazumijevanja same biti i razvojnih problema obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava u suvremenom svijetu.

O višefunkcionalnoj prirodi poljoprivrednog gospodarstva pojedini autori s pravom zaključuju da je ono "vrlo složena socioekonomska jedinica" (Defilippis, 1993.), jer se u okviru obiteljskog gospodarstva, odnosno pojedinih njegovih dijelova obavlja biološka reprodukcija ljudi, obavljaju se različite obiteljske funkcije (socijalizacijska, zaštitna, edukativna), a realiziraju se i ekonomske aktivnosti, od proizvodnje do potrošnje.

Postoji opća suglasnost da u funkcioniranju i održavanju seljačkog gospodarstva ravnopravnu ulogu imaju ekonomski i socijalni faktori: od održavanja patrimonija i nasljeđivanja baštine do statusnog položaja seljačke porodice i njezina ugleda u seoskoj zajednici. U stanovitom smislu zemljišni posjed vlada porodicom i upravlja sudbinom pojedinih njezinih članova.

U suvremenom kapitalističkom društvu seljački posjed je privatno vlasništvo, oslobođeno svih ranijih ovisnosti od zemljišne aristokracije ili državne komore, kao i obveza prema tradicionalnoj seoskoj zajednici.

Vlasništvo je temelj obitelji kao proizvodne grupe, grupe s vlastitim subjektivitetom koji se često suprotstavlja subjektivitetu pojedinog svoga člana ili ga potire. Privatno vlasništvo nad zemljom i ostalim sredstvima rada kao i sigurnost u nasljeđivanju posjeda, dva su elementa oko kojih se formira svojevrsna ideologija i način života seljačke obitelji i seljačkog društva.

Ipak, naznačena predodžba o obiteljskom gospodarstvu u osnovi odgovara stabilnoj fazi društvenog razvitka, koja se uobičajeno naziva predindustrijsko društvo. Razvijeno industrijsko društvo i urbana morfologija te način života suvremene obitelji i norme društvene okoline dovede u pitanje funkcioniranje ovako opisanog modela obiteljske poljoprivrede.

Osim ekonomskih i tehničko-tehnoloških promjena koje najviše pogađaju proizvodnu sferu u poljoprivredi, seosko društvo slijedi i ostale socijalne i demografske promjene u suvremenom društvu.

OBITELJSKA GOSPODARSTVA U HRVATSKOJ

U našoj se zemlji za seljačko gospodarstvo upotrebljava više naziva: individualno, porodično, privatni posjed, neki rabe i arhaični izraz inokosno gospodarstvo, a u posljednje

se vrijeme sve više koristi termin obiteljsko gospodarstvo. Dok je kod termina “individualno” i “inokosno” riječ o historijski uvjetovanom nazivlju, jer se implicira da se seljački posjed razvio iz starije kolektivne ustanove kućne zadruge, snažno prisutne na velikom dijelu hrvatskoga prostora u razdoblju tradicionalnog sela. Termin individualno gospodarstvo bio je primjeren i u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, kad u poljoprivredi paralelno egzistira društveni sektor (kombinati, poljoprivredna dobra, zadruge) i privatni seljački sektor, pa je “individualno” sinonim za privatno vlasništvo i seljački posjed nasuprot “kolektivnoj” poljoprivredi u društvenom sektoru.

U posljednje vrijeme ustaljen termin – obiteljsko gospodarstvo – prikladan je za jedinicu privatno seljačke poljoprivrede, s time da ga valja koristiti u poljoprivrednom kontekstu, da bi se razlikovao od obiteljskog poduzetništva u drugim granama, posebice u obrtu i sitnom uslužnom sektoru. Vjerojatno bi najprikladniji naziv bio **obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo**.

Nastanak i formiranje mreže obiteljskih gospodarstva

Nastanak obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj možemo povezati s procesom ukidanja feudalizma sredinom 19. stoljeća, a ubrzo poslije dolazi do raspada kućnih zadruga i individualizacije seljaštva. Na širem društvenom planu, to je početno razdoblje kapitalističke industrijalizacije, spore i zakašnjele na našem tlu, koja ipak postupno mijenja osnove starog poretka.

Prodiru i robno-novčani odnosi u selo te uvođenje novih kultura. Intenzivnije su metode obrade a naprednije je i stočarenje. Uz komercijalizaciju, to bismo sve mogli označiti i kao zakašnjeli odjek agrarne revolucije, koja je u razvijenoj Europi uglavnom prethodila industrijskoj revoluciji. U drugoj polovici 19. stoljeća propadaju kućne zadruge, seljaštvo se oslobađa ostataka prethodnog feudalnog poretka i obveza povezanih s ukidanjem feudalnih odnosa (neki prežici i ostatci tih odnosa, kao što je kolonat u Dalmaciji ostaju sve do Drugoga svjetskog rata). U to vrijeme formiraju se i konsolidiraju seljačka gospodarstva koja postaju temelj gospodarenja u seoskoj privredi. Pored njega, uglavnom u nizinskim krajevima, egzistira i stari veleposjed, koji se postupno pretvara u kapitalističko poduzeće i proizvodi za tržište, ali angažira, osim čiste najamne radne snage, i dio siromašnog seljaštva.

Ako bismo za “početak” formiranja slobodnoga seljačkog posjeda uzeli 1848., kad se ukida stari poredak i seljak oslobađa ovisnosti prema zemljišnom senioru, tad je

seljačko gospodarstvo kao slobodni pravni i ekonomski subjekt staro približno 150 godina. Naravno, određena obilježja ekonomskog subjekta ima seljački posjed i u starom režimu, ali je, u najmanju ruku, njegov subjektivitet “pravno okrnjen” i sputan brojnim ograničenjima i regulama tradicionalnog društva.

U tih 150 godina postojanja i razvitka (ne uvijek i slobodnog), seljak i seljačko gospodarstvo prošli su brojne promjene, kako one koje su rezultat globalnih društvenih procesa, tako i one koje se tiču interne dinamike razvojnih promjena u poljoprivredi. Skupno bismo ih mogli nazvati procesima modernizacije sela.

Šire se o procesima modernizacije sela raspravlja na drugim mjestima (Štambuk, 1997.), pa nema potrebe za širim objašnjenjima njezinih tokova i rezultata.

U tom povijesnom razvitku mogu se jasno razlučiti dva razdoblja (Defilippis, 1993.). Prvo razdoblje obuhvaća stotinjak godina, od postanka obiteljskih gospodarstava do kraja Drugoga svjetskog rata, a to se poklapa s razdobljem tradicionalnog sela i agrarnim obilježjima globalnog društva. U sljedećem razdoblju ubrzana industrijalizacija, praćena brzom deagrarizacijom i drugim modernizacijskim procesima, dovodi do radikalne preobrazbe cjelokupnog seoskog i poljoprivrednog ambijenta, kao integralnoga dijela modernizacijskih procesa i prijelaza iz agrarnog u industrijsko-urbani tip društva u Hrvatskoj. U obje te faze seljački posjed čini materijalnu podlogu seljačkog načina života, ali se razlikuje stupanj vezanosti seljaka uz posjed, brojnost posjeda u selu, udio seljaštva u socioekonomskoj strukturi društva, značenje poljoprivrede u nacionalnom gospodarstvu, ali i njezina važnost u gospodarskoj strukturi samog sela.

Stanovita obilježja seljačkog gospodarstva vrijede, kako smo već ranije istakli, za jednu stabilnu fazu predindustrijskog društva, dok u drugoj fazi, obilježenoj prijelazom u industrijsko-urbani tip društva, one gube na značaju i karakteru, čak ako i pojavno nisu promijenjene.

Naznačene promjene najlakše se uočavaju kroz analitički uvid u stanje i procese pojedinih elemenata obiteljskog gospodarstva, a to su: zemljišni posjed i posjedovna struktura, radna snaga gospodarstva, opremljenost sredstvima rada, te seoska domaćinstva i izvori njihovih prihoda. Iako ćemo se ograničiti na razdoblje posljednjih pedesetak godina, dakle na razdoblje kad se oblikuje socioekonomska struktura suvremenog sela, ponegdje je potreban “dublji” uvid ako pridonosi boljem razumijevanju važnijih fenomena.

Kretanje broja i zemljišni kapaciteti obiteljskih gospodarstava

Osnovna informacija o brojčanom kretanju obiteljskih gospodarstava u prvoj polovici 20. st. nalazi se na tablici 1. Sve do sredine prošlog stoljeća povećava se broj tih gospodarstava, tako da je za samo pedeset godina njihov broj povećan za 263.000 novih posjeda, odnosno 64%.

O čemu nam to govori? U prvom redu, da je to razdoblje visoke ovisnosti seoskog stanovništva o poljoprivredi, koja je i dalje najvažnija grana nacionalne ekonomije, o sporom privrednom razvitku koji ne omogućuje druge izvore zaposlenja i zarade sve brojnijem stanovništvu, tako da je razumljiva egzistencijalna upućenost na poljoprivredu i korištenje svih agrarnih resursa. Kako je zemljište kao najvažniji resurs ograničeno, formiranje novih gospodarstava znači fragmentaciju i smanjivanje postojećih posjeda, što znači da se seljačko imanje smanjuje. To smanjenje teško je nadoknaditi boljim gospodarenjem ili intenzifikacijom proizvodnje. U to je vrijeme velika agrarna prenaseljenost, vlada žudnja za zemljom, ali i siromaštvo većine seoskog stanovništva.

Godina	Broj	Godina	Broj
1900.	407	1960.	653
1931.	569	1969.	615
1949.	670	1981.	569
1955.	667	1991.	534

Tablica 1.

Kretanja broja obiteljskih gospodarstava (u tisućama)

Izvor: Defilippis, J. (1993.), *Obiteljska gospodarstva Hrvatske*. Zagreb: AGM, str. 107.

To je i razdoblje visokog porasta ukupnog stanovništva, slabog razvitka industrije i visoke agrarne prenapučenosti. U 1900. u Hrvatskoj je bilo 81,9% seljaštva, a u 1931. još uvijek je 70% seoskog stanovništva u socijalnoj strukturi. Stoga je shvatljivo povećanje broja gospodarstava (uglavnom kroz diobe postojećih posjeda) i masovna orijentacija seljaštva na zemlju. Za kasnije razdoblje, kad se naglo smanjuje seljačko stanovništvo, što je praćeno i manjim padom broja gospodarstava, teško je "normalnim" razlozima objasniti nepovoljne tendencije promjena i pogoršanja posjedovne strukture privatnog sektora poljoprivrede.

U razdoblju 1961.-1991. udio seljačkoga u ukupnom stanovništvu smanjuje se sa 43,9% na 9,1% (u apsolutnim brojkama, od 1.824.000 na 409.000), što samo po sebi govori o dubini promjena u socijalnoj strukturi hrvatskog društva i naglom prijelazu u urbano-industrijske okvire rada i života. Te promjene nisu praćene i adekvatnim sma-

njenjem broja seljačkih gospodarstava, ona nisu povećavana. Štoviše, smanjena je prosječna veličina tih gospodarstava i pogoršane su i neka druge značajke, važne za napredak seljačke poljoprivrede.

U drugoj polovici stoljeća ubrzan je privredni rast, a ekstenzivna i forsirana industrijalizacija pokreće snažan proces deagrarizacije, koji postupno smanjuje agrarnu prenapučenost i ovisnost o poljoprivredi, te se smanjuje broj seljačkih gospodarstava. Nakon što je dosegnut vrhunac pedesetih godina, slijedi postupni brojčani pad seljačkih gospodarstava (premda ih i danas ima previše sa stajališta razvitka propulzivnije poljoprivrede). To je, naravno, produktivistička logika, kojoj izmiče složena socijalna stvarnost i svekoliki različiti neekonomski (bolje reći: poluekonomske) razlozi nastajanja i održanja šireg spektra poljoprivrednih gospodarstava u današnjem hrvatskom selu.

Zemljišni kapaciteti privatnoga sektora poljoprivrede također su osjetno promijenjeni u analiziranom razdoblju (tablica 2). Za trideset godina smanjene su zemljišne površine, a to vrijedi i za obradivo zemljište, koje je smanjeno i do 10%. Posebno su značajne promjene u vlasničkoj strukturi. Površine u privatnom vlasništvu smanjene su u proteklih trideset godina za više od 400.000 ha, tako da je udio tog vlasništva u ukupnim obradivim površinama smanjen sa 89,4% na 77,9%. Udio društvenog sektora je povećavan i početkom devedesetih iznosio je 22% ukupnih obradivih površina.

Smanjivanje zemljišnih i obradivih površina je relativno nov proces. U razdoblju agrarne prenaseljenosti i "gladi" za zemljom, koristi se svako raspoloživo zemljište pa se čak i "osvajaju" nove proizvodne površine. U novijem razdoblju, seljaci napuštaju loše i nepovoljno zemljište, koje ne omogućuje rentabilnu proizvodnju, ili pak ne obrađuju sve raspoloživo zemljište. Urbanizacija, povećanje gradova, izgradnja infrastrukturnih objekata također smanjuje fond poljoprivrednih površina. Ponegdje se, kao u razvijenim zemljama, planski smanjuju poljoprivredne površine i pretvaraju u šume, rekreativne zone i sl.

Ipak, uzrok je najvećeg dijela smanjenja poljoprivrednih površina seljačkih gospodarstava u njihovu vlasničkom transferu u korist društvenog sektora, što je duže vrijeme, napose u 50-im i 60-im godinama, bilo poticano svekolikim mjerama agrarne politike, jer je, u dobrom dijelu toga razdoblja, forsirano podruštvljavanje poljoprivrede, shvaćeno i kao vlasničko širenje društvenog sektora, unatoč tome što je službeni cilj te politike proklamirao proizvodno podruštvljavanje seljačke poljoprivrede, a ne intervenciju u seljačko vlasništvo nad zemljom.

Tablica 2.
Zemljišni kapaciteti obiteljskih gospodarstava (u tisućama ha)

Godina	Poljoprivredne površine			Obradive površine		
	Ukupno (ha)	Obiteljska gospodarstva		Ukupno (ha)	Obiteljska gospodarstva	
		ha	%		ha	%
1961.	3.385	2.480	73,2	2.230	1.993	89,4
1971.	3.344	2.248	67,2	2.188	2.817	83,0
1981.	3.253	2.081	64,0	2.070	1.665	80,4
1991.	3.208	2.015	62,8	2.020	1.573	77,9

Izvor: Deflippis, J.: *Obiteljska...*, str. 111.

Povijest formiranja i održavanja seljačkog posjeda je i inače "bogata" raznim događanjima i perturbacijama. To posebno vrijedi za zemljište kao najvažniji resurs i preduvjet poljoprivredne proizvodnje. Ono je tijekom prošloga stoljeća bilo nekoliko puta preraspoređivano. U svim tim preraspodjelama, uz opravdane socijalne razloge, bilo je mnogo političkog i ideološkog volutarizma.

U tom su stoljeću bile tri zemljišne reforme: ona poslije Prvoga svjetskog rata, kad je izvršen udar na postojeći veleposjed (u 1895. bilo je u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji 589 veleposjeda sa 699.775 ha zemlje), koji je smanjio zemljišne kapacitete mnogih veleposjednika, iako sam veleposjed nije ukinut. Zemlju je dobivalo sitno seljaštvo, ali i ratni dobitnici, banke i mnogi spekulanti.

Slijedile su dvije reforme nakon Drugoga svjetskog rata - godine 1945. zakonskim aktom o agrarnoj reformi i kolonizaciji oduzeto je zemljište mnogim pravnim osobama i poljoprivrednicima (uglavnom velikim posjednicima, bankama, crkvi, kao i osobama njemačke narodnosti koje su u ratnim zbivanjima napustile Jugoslaviju), te poljoprivrednicima koji su posjedovali više od 25 ha (35 ha u nepovoljnijim uvjetima). Na taj način stvoren zemljišni fond razdijeljen je sitnim seljacima i seoskim bezemljašima, državnim kolonistima, a dio je pripao državnim poljoprivrednim dobrima. Već je iz toga vidljivo da ta reforma nije bila motivirana samo socijalnim nego i političkim razlozima - država je htjela stvoriti vlastiti sektor u poljoprivredi.

Agrarnom reformom iz 1953. tzv. agrarni maksimum smanjen je na 10 ha. Tom mjerom oduzeta je zemlja imućnijim seljacima. Stvoreni zemljišni fond poslužio je za jačanje državnih poljoprivrednih dobara, a nešto je dodijeljeno i sitnom seljaštvu. Išlo se dakle na linearno ograničavanje zemljišta privatnim seljacima, bez obzira na njihove proizvodne mogućnosti i kriterije uspješnosti, pa i potrebe unapređenja proizvodnje. Taj je maksimum ostao

na snazi do 1989., kad je konačno ukinuta ta zapreka povećanju seljačkog posjeda. Time je ukinuta jedna od važnijih mjera ograničavanja rasta seljačkog sektora, koja je u novijim uvjetima i mogućnostima porasta produktivnosti zbog bolje opremljenosti mehanizacijom i drugim modernim sredstvima rada na privatnom posjedu, postala posve disfunkcionalna.

Bile su dakle tri agrarne reforme, u nečemu opravdane, jer su dijelom ostvarile maksimu “zemlja obrađivačima”, što je svakako socijalno progresivna mjera, bez obzira u kojem je društvenom i političkom okviru izvedena. U tim reformama radno seljaštvo dobiva zemlju i stječe vlasništvo nad njom.

Reforma iz 1953. nije bila vođena takvim motivima niti su joj u pozadini bili racionalni ekonomski razlozi. Bila je mjerom ograničavanja seljačkih proizvodnih mogućnosti i smetnja jačanju seljaštva, odnosno zapreka prastanju dijela bogatih seljaka u sloj “seoske buržoazije”. Postojale su i druge mjere sprečavanja normalnog razvitka seljačkih gospodarstava, kao što su zabrana nabavke mehanizacije i korištenja tuđe radne snage, ali te su zapreke kasnije, tijekom 60-ih, ukinute. Maksimum vlasništva nad zemljom održao se praktički sve do kraja socijalističkog poretka. Valja dodati da se zabrana odnosila na vlasništvo nad zemljom, a u praksi se “gledalo kroz prste” na povećanje posjeda preko zakupa, tako da se spontano razvijao i jačao uži sloj većih i tržišno sposobnih seljačkih gospodarstava.

Nakon institucionalnih promjena u 90-im, došlo je do nove zemljišne preraspodjele. To je, zapravo, nova, “mini” agrarna reforma. Zemljište bivšeg društvenog sektora postaje u 1991. državno vlasništvo. Država je pak to zemljište kroz različite oblike (prodaja, zakup, koncesije) dodijelila raznim interesentima, a kriteriji su bili šaroliki. Dio tog zemljišta pripao je i seljačkim gospodarstvima, pa je vjerojatno došlo i do nekih pozitivnih promjena i poboljšanja u posjedovnoj strukturi privatnog sektora. Ne postoje pouzdani podaci o veličini te redistribucije i njenim efektima na posjedovnu strukturu. Tek će nam rezultati zadnjeg statističkog popisa, omogućiti uvid u novonastalo stanje.

Svaka je spomenuta reforma dovela do veće zemljišne redistribucije i znatno utjecala na oblikovanje nepovoljne posjedovne strukture u našoj poljoprivredi. (Možda posljednje mjere imaju drukčiji efekt.) U vrijeme intenzivne promjene socijalno-ekonomske strukture sela i snažne deagrarizacije šezdesetih i sedamdesetih, kao i pod utjecajem drugih procesa, smanjivan je broj većih i potencijalno vi-

talnijih gospodarstava, a brojno su ekspandirala sitna, patuljasta gospodarstva, dok je ukupan broj gospodarstava samo umjereno smanjen, i to znatno ispod razine deagrarijacije i njome danih mogućnosti za oblikovanje efikasnije i propulzivnije posjedovne strukture. U seljačkom sektoru također su djelovali mnogi faktori koji su dovodili do usitnjavanja i prevelike rasparceliranosti posjeda. Sitna posjednička struktura je temeljna karakteristika posjedovnog stanja seljačkog sektora.

Sve se to zbivalo pod utjecajem institucionalnih mjera i vladajućih pogleda na seljaštvo i reprodukciju seljačkih gospodarstava.

Ta opažanja, i bez temeljitije analize relevantnih procesa u seljačkoj poljoprivredi, mogu se najbolje potkrijepiti uvidom u evoluciju veličine seljačkog gospodarstva u Hrvatskoj. U 1900. je prosječna veličina gospodarstva bila 5,2 ha; u 1930. 4,0 ha; u 1960. je smanjena na 3,6 ha, da bi 1991. prosječni posjed iznosio samo 2,8 ha obradiva zemljišta. U 20. stoljeću, prosječni seljački posjed smanjen je za više od 33% svoje veličine.

Promjene u posjedovnoj strukturi seljačkih gospodarstava

Sve doktrine agrarnog razvitka, od fiziokrata, preko neoklasične ekonomije pa do marksističkih koncepcija, posebno u objašnjavanju procesa koncentracije i centralizacije poljoprivrede, koji je u ovom stoljeću snažno prisutan u svim razvijenim zemljama, slažu se u tome da je malo gospodarstvo u lošijem položaju nego veliko.

Naime, veliko gospodarstvo ima niže troškove po jedinici proizvoda, kudikamo veću produktivnost po radnoj jedinici, povoljniji i jeftiniji pristup tržištu, bankama i kreditnom poslovanju.

Malo gospodarstvo ima stanovitu prednost u orijentaciji na radno intenzivne kulture, postiže veći bruto prinos po jedinici površine, može držati relativno više stoke, ali time ne može nadoknaditi prednost većeg gospodarstva, koje je racionalnije i rentabilnije nego mali posjed. To je posebno važno u modernoj poljoprivredi, u kojoj su vrlo visoki troškovi mehanizacije i opreme, pa mala gospodarstva teško drže korak u modernizaciji. Bez modernizacije su osuđena na zaostajanje i propadanje.

U našoj poljoprivredi postoji još jedan problem – globalna (ne)organiziranost i neadekvatan odnos razvojne i gospodarske politike prema njoj. Zbog toga poljoprivreda zaostaje i po proizvodno-tehnološkom razvitku i po ukupnoj organiziranosti, po vrsti i kvaliteti mjera tekuće agrarne i razvojne politike. T. Budin je s pravom opazio: “Naša

Tablica 3.
Broj i struktura seljačkih
gospodarstava u Hrvatskoj
prema veličini posjeda
1960.–1991. (gospodarstva
u 1.000)

Veličina posjeda u ha	1960.		1981.		1991.		Indeks broja gospodarstava 1960.=100
	N	%	N	%	N	%	
do 1,0	126	19,3	181	31,7	186	34,8	148
1,1–3,0	236	36,1	196	34,4	185	34,6	78
3,1–5,0	143	21,8	95	16,7	80	15,1	56
5,1–8,0	94	14,4	64	11,2	53	9,9	57
8 i više	54	8,3	34	5,9	30	5,6	56
Ukupno	653	100,0	570	100,0	534	100,0	82

Izvor: Popis poljoprivrede 1960. i Popisi stanovništva i stanova 1981. i 1991.

agrarna struktura nije uzrok stanja u poljoprivredi već posljedica dugotrajnog odnosa prema njoj” (Budin, 1992.:46).

Već smo spomenuli da još nije postignuto što se htjelo – promjena u posjedovnoj strukturi. Pokazat ćemo to na primjeru evolucije posjedovne strukture obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj nakon 1960. (tablica 3). To je, podsjetimo, razdoblje kad je uvelike smanjena agrarna prenapučenost na našem selu, koja je dovela čak do manjka seljaštva u nekim krajevima, a brza, premda ne i potpuna deagrarizacija oslabila pritisak na zemljište i ostale agrarne resurse.

U prikazanom razdoblju smanjen je broj obiteljskih gospodarstava približno 20%, i to smanjenje postoji u svim posjedovnim grupama, osim kod najmanjih (ispod 1 ha), koja su jedino brojčano “ekspandirala”, i to na štetu većih gospodarstava, što znači da se brojčano smanjuju ona veća, ekonomski interesantna i potencijalno tržišna gospodarstva.

Ako izdvojimo ta manja gospodarstva, onda je pad broja gospodarstava daleko veći. Broj gospodarstava većih od 1 ha je znatnije smanjen (sa 527 na 348 tisuća gospodarstava), što je pad za jednu trećinu.

Zapravo, sve grupe gospodarstva s posjedom većim od jednog ha zabilježile su brojčani pad, s tim da je taj pad najintenzivniji kod većih gospodarstava. Smanjenje je manje kod nižih posjedovnih grupa (indeks 78 je u kategoriji 1–3 ha), a veće što se penjemo po veličinskoj skali.

Najveća gospodarstva, ona preko osam ha doživjela su najveće smanjenje – u 1960. bilo ih je 54 tisuće, dok ih je u 1991. bilo samo 30 tisuća, što znači da su brojčano gotovo prepolovljena, tako da 1991. sudjeluju sa samo 5,6% u ukupnoj strukturi gospodarstava. U tome je najveći raskorak naše agrarne strukture i onoga što se zbivalo u razvijenim poljoprivredama. O zemljišnim kapacitetima obitelj-

skih gospodarstava već smo raspravljali, ali valja podsjetiti da su i oni globalno smanjeni, iako to nije i jedini uzrok tendencije stalnog smanjivanja i usitnjavanja posjeda.

Premda bi se, promatrajući problem iz tog kuta, moglo govoriti da je i do sada trajao (premda u manjoj mjeri) proces koncentracije zemljišta i proizvodnje, ipak se zbog velikog broja proizvodnih jedinica u seljačkoj poljoprivredi i male prosječne veličine obiteljskih posjeda (ispod 3 ha poljoprivrednih površina) taj, inače zakonit proces u razvijenim kapitalističkim poljoprivredama može očekivati tek u budućnosti.

Naša agrarna struktura globalno ima sljedeći oblik: trećina su gospodarstva do jednog ha, trećina su gospodarstva od jednog do tri ha, a trećina su veća gospodarstva. Takva posjedovna struktura, naslijeđena iz bliže i dalje prošlosti, formirana je djelovanjem različitih faktora, od kojih su samo neki locirani unutar sela. Sitan i rasparceliran posjed je velika zapreka racionalnom i ekonomičnom korištenju radne snage, a poglavito suvremene mehanizacije. Imamo samo 16% gospodarstava većih od pet ha, a to je danas vjerojatno donja granica veličine proizvodne jedinice sposobne za veću tržišnu proizvodnju, potpuniju zaposlenost i primjeren dohodak (daleko smo još od toga da spominjemo paritetni) potreban za normalnu egzistenciju seljačke obitelji i nesmetano odvijanje proizvodnje na njihovu gospodarstvu.

Poljoprivredna radna snaga na gospodarstvima

Seljački je posjed zapravo obiteljska baština u kojoj je domaćin ili šef gospodarstva samo titularni vlasnik i predstavnik obitelji prema vanjskom svijetu. Proizvodnja i potrošnja pripadaju cjelokupnom kućanstvu, a svi članovi odlučuju o bitnim pitanjima. U klasičnoj seljačkoj obitelji podjela poslova i dužnosti tradicionalno je određena i ovisi o dobnoj i spolnoj strukturi članova. Poznate su mogućnosti i dužnosti svakog člana. Mladi se uvode u posao, čak i djeca obavljaju korisne radove, većina poljskih poslova je na muškim članovima, staja i kućna prerada je radna sfera domaćice i ženskog "svijeta", a i stariji imaju svoje mjesto u radu i drugim obvezama. "Klasičnu" seljačku obitelj ubrajamo u tipski model šire i višegeneracijske srodničke skupine, koja je znatno veća u odnosu na današnju nuklearnu obitelj.

Na seljačkim gospodarstvima je obitavala velika obitelj. Sredinom 19. stoljeća prosječna veličina seljačke obitelji iznosila 8,7 članova, godine 1910. taj broj iznosi 5,4 da bi 1931. brojala "samo" 4,7 članova. U posljednjih tri-

desetak godina ona se svojom veličinom gotovo izjednačuje s urbanom obiteljskom zajednicom.

U 1991. prosječno domaćinstvo u Hrvatskoj ima 3,1 člana, pri čemu seoska domaćinstva (nema podataka o veličini poljoprivrednog domaćinstva) broje 3,3 člana, i samo nešto odskaču od gradskog domaćinstva. Podaci posljednjeg popisa, iz 2001. (riječ je o privremenim rezultatima) pokazuju da prosječno kućanstvo u Hrvatskoj ima tek 2,97 članova, a tome se vjerojatno prilagođava i seoski prosjek.

Zbog šireg spektra modernizacijskih procesa, od kojih je za suvremeno selo deagrarizacija najvažniji proces, znatno je promijenjena socijalna i demografska slika. Promjena te slike izravno je utjecala na funkcioniranje obiteljskog gospodarstva.

Procesi deagrarizacije ubrzali su smanjivanje seljaštva, koje je još prije 30–40 godina bilo brojčano dominantan sloj u hrvatskom društvu. Sama je deagrarizacija složen proces (Puljiz, 1977.), ali se u našem kontekstu velikim dijelom odvijala polovično, i nije prekidala veze bivših poljoprivrednika s posjedom, te se u selu pojavio brojani sloj radnika-seljaka. Osnovne razmjere deagrarizacije pokazuje sljedeća tablica.

Tablica 4.
 Kretanje broja poljoprivrednog
 i radnoaktivnog stanovništva
 1961.–1991.

Godina	Poljoprivredno stanovništvo		Aktivni poljoprivrednici	
	Broj	% od ukupnog	Broj	% od ukupnog
1961.	1.824.819	43,9	980.590	50,2
1971.	1.338.267	30,2	843.389	37,0
1981.	667.696	14,5	414.742	20,9
1991.	409.647	9,1	264.895	13,0

Izvor: Popisi stanovništva za odnosne godine.

Ukupno poljoprivredno stanovništvo je okvir za formiranje kontingenta radne snage u poljoprivredi. Osim što se ubrzano smanjuje broj poljoprivrednika, deagrarizacija i odlazak sa sela, unatoč i pozitivnim učincima – selektivnošću samih procesa, pogoršavaju dobnu strukturu poljoprivrednika, i sveukupne seoske populacije. U selu, a naročito na seljačkim gospodarstvima, sve je više starijih osoba, što izravno utječe na unapređenje proizvodnje tih gospodarstva, te na modernizaciju seoskih područja.

Tablica 5 pokazuje ukupni radni potencijal na poljoprivrednim gospodarstvima. Jasno je da više od 75% gospodarstava ima aktivne članove, ali ih je samo 30%, (na-

zovimo ih uvjetno) profesionalnih poljoprivrednika. Naime, 103 tisuće gospodarstava ima jednog poljoprivrednika, na 42 tisuće su dva aktivna u poljoprivredi, a na 12 tisuća čak i tri. "Čitano" s druge strane, to znači da više od 70% gospodarstava nema poljoprivrednika, odnosno "svoga" seljaka, ali ima one koji, po statističkom poimanju, "povremeno rade na gospodarstvu". To ne moraju biti aktivni članovi, nego i druge osobe, kao što su domaćice, koje predstavljaju oko 40% "povremene radne snage", umirovljenici, osobe na školovanju i sl.

To osim ostalog, upućuje na veliku zastupljenost "nepoljoprivrednog" fonda rada, odnosno posredno govori o deprofesionalizaciji radne snage u seljačkoj poljoprivredi.

Tablica 5.

Domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom prema broju aktivnih članova i aktivnih poljoprivrednika u 1991. (domaćinstva u 1.000)

Ukupan broj domaćinstava	S aktivnim članovima			S aktivnim poljoprivrednicima			S članovima koji povremeno rade na gospodarstvu	Domaćice
	1	2	3 i više	1	2	3 i više		
534	173	159	67	103	42	12	413	176
do 1,0 ha				12	2	0,3	141	47
1,1-3,0				38	11	2,2	147	65
3,1-5,0				25	12	2,6	61	30
5,1-8,0				19	11	3,8	39	21
8 ha i više				9	7	2,9	22	11

Izvor: Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5. (1993.).

Pregledniju sliku raspoložive radne snage prema pojedinim posjedovnim kategorijama sadrži tablica 6. Jasno je da se povećanjem gospodarstva povećava i udio onih koji imaju aktivne poljoprivrednike, ali oslonac na "povremene poljoprivrednike" ostaje isti. Samo 7,6% najmanjih gospodarstava ima jednog ili dva poljoprivrednika, dok u grupi posjeda većih od 8 ha, 70,6% ima poljoprivrednike. Kolone 3 i 5 u tablici 6 daju strukturu radne snage (poljoprivrednika i povremeno angažiranih) na seljačkim gospodarstvima strukturiranima prema veličini - više od 36% od ukupne radne snage (aktivnih poljoprivrednika) nalazi se na posjedima većim od 5 ha, ima ih samo 15,5%. Zanimljiv je i podatak da gotovo 40% aktivnih poljoprivrednika radi na gospodarstvima manjim od 3 ha. Gruba interpretacija tih podataka svjedoči o neracionalnoj alokaciji radne snage, ali i o velikim razlikama u produktivnosti njezinih pojedinih kontingenata - uzimimo samo da 40% poljoprivrednika radi na posjedima manjim od 3 ha (70% gospodarstava), dok ih 13,5% obavlja djelatnost na "pravim" gospodarstvima (iznad 8 ha) koja posjeduju samo neznatno manje zemljišta od

prvih, ali osjetno više stoke, strojeva i druge imovine što pripada seljačkoj poljoprivredi.

Podaci iz kolone 5 zanimljivi su i stoga što govore da, neovisno o veličini gospodarstava, dodatna radna snaga ima značajnu ulogu u seljačkoj poljoprivredi. To znači da i na malim posjedima, koji su proizvodno i tržišno marginalni, kao i na velikima, koji su i tržišno ekspanzivni, domaćinstvo djeluje kao "radna zajednica", gotovo istovjetno kao u idealnom tipskom seljačkom gospodarstvu u klasičnom seljačkom društvu (opis u uvodnom dijelu teksta). Tako su mnogi odnosi iz temelja promijenjeni, obitelj smanjena, njezini članovi zaposleni i izvan gospodarstva, vlastiti posjed i rad na njemu je i dalje u dosegu cijele obitelji. Poljoprivreda i posao na vlastitom gospodarstvu zacijelo donose i materijalnu korist i svako drugo zadovoljstvo. To upućuje na zaključak da usprkos svim tehnološkim, društvenim i demografskim promjena u selu, seljački posjed kao fenomen dugo traje.

Tablica 6.
 Struktura gospodarstava prema
 veličini i radnoj snazi 1991.
 (u %)

	S aktivnim poljoprivrednicima na gospodarstvu		Svi aktivni poljoprivrednici	Sa članovima koji povremeno rade na gospodarstvu	
	1	2 i više	(ukupno=100%)	(ukupno=100%)	
1,0 ha	6,5	1,1	7,5	75,8	34,3
1,1-3,0	20,6	7,1	30,6	79,4	35,9
3,1-5,0	31,2	18,7	26,4	76,2	14,8
5,1-8,0	35,7	28,3	22,9	48,7	9,5
8 ha i više	34,4	36,2	13,5	73,3	5,3

* Prva dva stupca označavaju udio poljoprivrednika na gospodarstvima unutar pojedine posjedovne skupine, dok treći govori o distribuciji ukupnog broj poljoprivrednika prema veličini posjeda; ovo vrijedi i kod članova domaćinstava koji povremeno rade na gospodarstvu (postotke u kolonama 3 i 5 valja čitati samo okomito).

Izvor: Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5. (1993.).

Socioekonomska struktura seoskih domaćinstava

Seljačka gospodarstva i domaćinstva su, dakle, još uvijek žive i neposredne zajednice privređivanja, potrošnje i življenja u selu. Promjenama u širem društvenom okviru znatno je promijenjen i način na koji funkcionira seoska obitelj. Od nekad velike, homogene i multifunkcionalne društvene grupe, koja je u gotovo simbiotskom odnosu s poljoprivrednim gospodarstvom, seoska obitelj se sve više "nuklearizira" i postaje sve više nalik na gradsku, premda ne postaje potrošačkom grupom, kao što je urbana obitelj. Naime, seoska obitelj poprima mnoga obilježja urbane, ali ostaje radna skupina na vlastitu posjedu. Vezana je za posjed mnogim sponama, ali i emocionalnom privrženošću.

To je čini se trajna osnova za razlikovanje urbane i seoske obitelji usprkos njihovom konvergiranju u mnogim karakteristikama.

Promjene nekadašnjih funkcija seoske obitelji, koje sada preuzimaju posebne obrazovne, odgojne, privredne i upravne ustanove, rezultat su integracije seoskog u globalno društvo, što se svakako može označiti i kao civilizacijski napredak, posebice kada ukida autarkiju i kulturnu izolaciju sela od naprednih materijalnih i kulturnih postignuća suvremenog društva.

Zapošljavanje i zarada izvan samog gospodarstva seljačku obitelj pretvaraju u potrošačku grupu. Ta tvrdnja utemeljena je na iskustvu – podaci o izvorima prihoda seoskih domaćinstava i zanimanju aktivnih članova.

Zastarjela i uobičajena statistička klasifikacija na poljoprivredna, mješovita, nepoljoprivredna i domaćinstva bez radne snage, a kojom smo se donedavno služili, izgubila je, na žalost, na analitičkoj relevantnosti. Također se izgubilo i praćenje profesionalne strukture radnoaktivnih u domaćinstvu, pa se sve svelo na praćenje izvora prihoda kao pokazatelja profesionalne i ekonomske strukture seoskih domaćinstava.

Još 1981. je gotovo 76% seoskih domaćinstava s gospodarstvom ubrajano u mješovita gospodarstva. Toliko ih je, naime, imalo prihode i iz poljoprivrede i iz nepoljoprivrednih izvora.

Izvori prihoda domaćinstva	N	%
1. Isključivo od poljoprivrede	135.910	23.8
2. Isključivo od nepoljoprivrede	148.372	26.0
3. Isključivo od osobnih prihoda	78.142	13.7
4. Od poljoprivrede i nepoljoprivrede	89.799	15.8
5. Od poljoprivrede, nepoljoprivrede i osobnih prihoda	12.666	2.3
6. Od poljoprivrede i osobnih prihoda	16.000	2.8
7. Od nepoljoprivrede i osobnih prihoda	61.473	10.7
8. Bez aktivnih i bez osobnih prihoda	26.859	4.7

Izvor: *Popis stanovništva 1981.*

Tablica 7.

Domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom, prema izvorima prihoda 1981.

Razvrstamo li te podatke u veće skupine, u tipove prema pretežnosti dohotka, prema ranije spomenutoj uvjetnoj klasifikaciji – poljoprivredna, mješovita i nepoljoprivredna, dobit ćemo sljedeću sliku:

– čista poljoprivredna domaćinstva (kategorija 1 iz tablice) 23,8%

- mješovita domaćinstva (kategorije 4+5+6)	20,9%
- nepoljoprivredna domaćinstva (kategorije 2+7+3)	50,4%
- domaćinstva bez radne snage i osobnih prihoda (kategorija 8)	4,7%

Lako je zaključiti iz tablice 7 da su domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom, prema aktivnosti članova i njihovim prihodima, u najvećoj mjeri deagrarizirana. Najviše tih domaćinstava svrstavamo u nepoljoprivredna, jer im svi prihodi potječu od rada, mirovina i dr., što znači da im posjed statistički nije važan u stjecanju prihoda. Naime, statistička klasifikacija ima "čiste" kategorije – ako pojedini član domaćinstva radi izvan posjeda, on i uzdržavani članovi su nepoljoprivrednici. Kakva je njihova aktivnost na gospodarstvu, koliko rade i zarađuju, i koji je udio tih prihoda i prirodne potrošnje u obiteljskom proračunu – to ne utječe na gornju socioekonomsku klasifikaciju seoskih domaćinstava. Ali, to je samo statistička slika. Posjed ima i te kako velik značaj u radnom smislu, pridonosi održavanju seoske obitelji, a može poslužiti i kao socijalni amortizer u ekonomski teško vrijeme, a i današnje su prilike u tom znaku.

Stoga ta klasifikacija nije ni točna ni potpuna, jer ne mjeri sve aktivnosti članova seoskih domaćinstava, nego uzima u obzir samo osnovno zanimanje. Osim toga, ne uvažava prirodu seljačkog gospodarstva u kojem i (statistički) radno neaktivni privređuju i pridonose svome gospodarstvu. Stoga bi tu klasifikaciju trebalo dopuniti kako bi se pronašle prikladnije kategorije, barem kvalitativne.

Još je veća nejasnoća u izvorima prihoda u 1991. Prema podacima iz te godine, bilo je samo 14,7% poljoprivrednih, 17,1% mješovitih, 66,8% nepoljoprivrednih i 1,4% domaćinstava bez prihoda. Unatoč tome što ti podaci nisu popraćeni adekvatnom statističkom definicijom, ipak se može razabrati da je klasifikacijski kriterij bio dvojak: vrsta djelatnosti aktivnih članova domaćinstava i izvori prihoda.

Samo se tako može protumačiti da je oko dvije trećine domaćinstava s gospodarstvom uvršteno u "nepoljoprivredna", a riječ je o tome da u tim domaćinstvima nema djelatnih poljoprivrednika, što ne znači da na njihovim posjedima nema proizvodnje, ili da nema prihoda iz poljoprivrede. Prikladnije je i takva domaćinstva tretirati kao mješovita, na kojima nema profesionalnih poljoprivrednika. Zato to nisu posjedi "mrtve ruke", nego gospodarstva s radnom snagom koja samo povremeno radi u poljoprivredi, a to su zaposleni u drugim, izvanpoljoprivrednim djelatnostima – domaćice, starije osobe i djeca.

Naravno, nije tako samo kod nas. U Njemačkoj, primjerice, osim uobičajenih mješovitih gospodarstva (part-time farms), vrlo je brojna kategorija “radničko-seljačkih” gospodarstva (s manjim prihodom od poljoprivrede), a takvih je prema Bergmannovoj klasifikaciji bilo oko 40% od ukupnog broja gospodarstava u Njemačkoj u 1989. (Bergmann, 1990.). Već smo u komentaru podataka popisa iz 1981. vidjeli da u selu prevladavaju mješovita domaćinstva i zaposlenost izvan gospodarstva, da su se umnožili različiti izvori prihoda, kao što su oni od rada u inozemstvu, od mirovina i neki drugi, tako da je već tada bilo teškoća u analizi socioekonomske i profesionalne strukture seoskih domaćinstava. To je još češće u novijem razdoblju, kad su se pojavili i neki novi izvori prihoda (poljoprivredničke mirovine), čime je stvoren privid da je smanjen broj staračkih domaćinstava (jer je samo 1,4% domaćinstava bez prihoda), ali bi to bio pogrešan zaključak.

Od zanimljivijih podataka treba svakako spomenuti da je već 1981. bilo mnoštvo seoskih domaćinstava s mirovinom. “Osobnih prihoda” (a to su uglavnom mirovine) bilo je u gotovo 30% seoskih domaćinstava s posjedom, ponegdje kao jedini nepoljoprivredni приход, ali i u kombinaciji s ostalim приходima. Novost su i poljoprivredničke mirovine, pa iako su vrlo male (negdje na razini socijalne pomoći), ipak su minimalni egzistencijski oslonac ostarjelom seljačkom stanovništvu.

Zaključak o socioekonomskim promjenama u raznim tipovima domaćinstava s obiteljskim gospodarstvom, mogao bi biti da danas u selu postoji oko 85% mješovitih domaćinstava (ako mješovitost shvatimo u širem smislu), da se ta najbrojnija kategorija postupno diferencira - “mješovitost” postupno poprima nepoljoprivredni karakter. Stoga su potrebne nove analitičke kategorije i drukčiji pristupi u objašnjenju svih tih promjena u obiteljskim gospodarstvima i domaćinstvima. To je najuže povezano s tipovima gospodarstava prema veličini i značaju za poljoprivrednu proizvodnju, ali i s različitim oblicima poljoprivrede na pojedinim tipovima gospodarstava.

MOGUĆNOSTI RAZVITKA VITALNIJE POLJOPRIVREDNE STRUKTURE

Nakon tumačenja važnijih karakteristika stanja i dinamike u strukturi obiteljskih gospodarstava, ostaje nam ponešto neposrednije raspraviti i probleme stvaranja produktivnije poljoprivrede.

Razvitak obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i stvaranje vitalne i produktivne poljoprivrede idu u red

prioritetnih teorijskih problema ruralne ekonomije i ruralne sociologije, ali i prakse dugoročnog usmjeravanja gospodarskog razvitka naše države.

Dugoročni cilj razvitka naše poljoprivrede mora biti usmjeren na poboljšanje njezine opće organiziranosti, povećanje proizvodne i ekonomske efikasnosti. Kako bi se mogla uklopiti u svjetsko i europsko tržište, ona mora biti konkurentna. Jedno od najvažnijih razvojnih pitanja jest i kako se može poboljšati agrarna struktura. Ako je cilj europeizacija ukupnoga ekonomskog i socijalnog ambijenta u Hrvatskoj, tada i poljoprivredna struktura mora biti što kompatibilnija europskom okruženju.

Na tome inzistira i *Strategija razvitka hrvatske poljoprivrede*, strateški dokument usvojen u Hrvatskom saboru 1995. U njoj se ističe kako su nužne prikladnije agrarne strukture, s vlasničkim modelom gospodarstava sposobnih za efikasniju proizvodnju u tržišno konkurentnom sustavu. To implicira i “povećanje prosječne veličine poljoprivrednih gospodarstava zemljišnom konsolidacijom i redistribucijom”. Strategija uznastoji na obiteljskim gospodarstvima kao temelju hrvatske poljoprivrede, a ne zanemaruje ni druge subjekte niti poljoprivredna poduzeća.

Kad je riječ o seljačkim gospodarstvima, onda – s obzirom na ono što smo dosad iznijeli, a i na druge ograničavajuće faktore u seoskoj strukturi – treba biti vrlo oprezan i ponuditi vrlo uvjetne odgovore na pitanje o tome kako postići da poljoprivreda bude djelotvornija i propulzivnija.

Samo manji (da ne kažemo vrlo tanak sloj seljačkih gospodarstava) može se upustiti u modernizacijsku spiralu i nadmetanje na tržištu.

Raspored osnovnih proizvodnih faktora u poljoprivredi (zemljišta, rada, kapitala) uopće nije prilagodljiv te i ne može omogućiti brze i skokovite promjene. Prema svim relevantnijim pokazateljima – uvjete za suvremenu, proizvodno i ekonomski djelotvornu proizvodnju ima tek 10–15% seljačkih gospodarstava (Župančić, 1995.). Taj bi dio mogao postati jezgrom buduće propulzivnije poljoprivrede, dakle ono što bismo mogli nazvati vitalnim sektorom u našoj poljoprivredi. Izabrani podaci o stupnju opremljenosti suvremenim sredstvima rada seljačkih gospodarstava i koncentraciji glavnih proizvodnih faktora prema veličini posjeda, dani su u tablicama 8 i 9. Prva tablica prikazuje tehnička sredstva i mehanizaciju, a druga raspored radne snage i zemljišta prema veličini posjeda obiteljskih gospodarstava.

Tablica 8.

Struktura seljačkih gospodarstava prema veličini i tehničkoj opremljenosti 1991.

	Postotni udio pojedinih strojeva:				
	traktora*	kombajna za žito	berača kukuruza	linija za krumpir	kamiona
1,0 ha	7,3	3,6	1,0	2,7	15,8
1,1–3,0	30,3	11,3	7,3	18,6	27,6
3,1–5,0	25,6	14,8	17,2	26,3	18,3
5,1–8,0	22,2	26,3	34,0	29,7	18,7
8 i više ha	14,5	43,9	40,5	22,6	19,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=	(186.120)	(4.794)	(9.658)	(3.059)	(7.361)

* Uračunati su samo dvoosovinski traktori.

Izvor: Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5. (1993.).

Većina manjih posjeda služi samo kao usputni ili dopunski izvor zarade seoskom stanovništvu. (O drugim neekonomskim razlozima držanja takvih gospodarstava nećemo govoriti.) To potvrđuju podaci o radnoj snazi, zemljištu i opremljenosti tih gospodarstava. Primjerice, na gospodarstvima manjim od 1 ha zemljišta (kojih je 35% od ukupnog broja) bilo je samo 7% traktora (ne računajući male jednoosovinske traktore); na njima je radilo oko 8% od svih poljoprivrednika (tek svako petnaesto gospodarstvo ima poljoprivrednika), a posjedovala su 6,5% ukupnog zemljišta. Ti podaci potvrđuju marginalno značenje te kategorije za ukupnu poljoprivrednu proizvodnju. Možda je potrebno ponoviti da manje od trećine (155 tisuća) poljoprivrednih gospodarstava ima poljoprivrednika, od čega 103 tisuće gospodarstava ima jednog aktivnog, 42 tisuće dvoje aktivnih, dok 10 tisuća gospodarstava raspolaže sa tri i više aktivnih poljoprivrednika. Osim njih na obiteljskim gospodarstvima ima i 412 tisuća članova koji “povremeno obavljaju poljoprivredne poslove”, od kojih su dvije petine domaćice.

	Postotni udio pojedinih komponenti:		
	gospodarstava	aktivnih poljoprivrednika	korištenog zemljišta
1,0 ha	34,8	7,7	6,5
1,1–3,0	34,6	30,6	24,7
3,1–5,0	15,1	25,3	22,8
5,1–8,0	9,9	22,9	23,4
više od 8 ha	5,6	13,5	22,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Izvor: Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5. (1993.).

Tablica 9.

Distribucija gospodarstava, poljoprivrednika i zemljišta prema veličini posjeda 1991.

S druge strane, tek na gospodarstvima većim od pet hektara radi više poljoprivrednika, a ima više i traktora te ostalih strojeva. U toj kategoriji je i 46% ukupnih zemljišnih površina privatnog sektora. To znači da u toj skupini obiteljskih gospodarstava možemo očekivati nastanak užeg sloja profesionalnih i kompetentnih poljoprivrednika s vitalnim i životno sposobnim gospodarstvima, što je i temelj razvitka modernije i djelotvornije poljoprivrede. Na većini ostalih gospodarstava, a posebno na onim najmanjima i dalje će dominirati različiti oblici samoopskrbe proizvodnje, "part-time" poljoprivrede, uz znatnu prisutnost novijih fenomena hobističke i dekorativne poljoprivrede.

Uočljivo je da je na 15% gospodarstava (većih od 5 ha) koncentrirana većina proizvodnih i tehničkih faktora seljačke poljoprivrede. U toj kategoriji je 36% svih traktora, 70% kombajna, 75% berača kukuruza, 50% linija za krumpir i 40% kamiona (niži stupanj koncentracije govori da je to prijevozno sredstvo šire namjene). Tablica 9 pokazuje pak da gospodarstva te veličine posjeduju 46% obrađivana zemljišta te da na njima radi 36% aktivnih poljoprivrednika. Kad bismo u analizu uvrstili i četvrti faktor suvremene poljoprivrede, a to su znanje i vještina u organizaciji i upravljanju gospodarstvom, dobili bismo također vrlo "restriktivne" pokazatelje. Naime, samo 24% poljoprivrednika ima završenu osnovnu školu, dok ih 8% ima neki stupanj naobrazbe više od osnovne škole, ali to, u pravilu, nisu poljoprivredne škole. Upravo u tom obrazovanjem sloju seljaštva nosioci su buduće, suvremenije "farmerske" poljoprivrede, a to pokazuju i neka empirijska istraživanja. Naime, prema tim istraživanjima, taj obrazovaniji sloj pokazuje zanimanje za novija tehnološka postignuća, ekonomiku, marketing, upravljanje. Među njima je i velik broj onih koji upravljaju većim gospodarstvima – osim što imaju vlastitu zemlju, uzimaju u zakup i tuđu. Mnogi obrađuju površine do 50 ha, pa i više, od čega je veći dio unajmljen (Magdalenić, Petak, Župančić, 1994.).

Podaci su iz 1991., ali realno odražavaju i stanje u novijem razdoblju. Selo je u proteklom desetljeću, pod agresijom, doživjelo velika razaranja materijalne osnovice, pa je kapitalna i materijalna razina seljačke poljoprivrede niža nego što je bila prije. Razaranja su velika i u poljoprivredno najvažnijoj hrvatskoj regiji – u Slavoniji, ali i u nerazvijenim seoskim područjima, manje važnima za suvremenu i tržišno orijentiranu poljoprivredu.

Tek na temelju ovih, ali i mnogih drugih činjenica, moguće je pouzdanije predvidjeti razvitak naše poljoprivrede i o ulozi vitalnog "farmerskog" sloja u tom razvitku. Jasno je da sva ta pitanja nisu samo u domeni sela i poljo-

privrede i njihovih mogućnosti. Štošta ovisi i o poticajnoj državnoj politici i povoljnijem poduzetničkom ozračju, pa i pozitivnijem odnosu društva spram sela. To je pristup koji se može označiti kao zalaganje za integralni razvitak seoskih sredina. Njime se lakše rješavaju i problemi u poljoprivredi i pitanja njezina dinamiziranja. Za opstanak i razvitak mnogih seoskih područja, potrebna je snažnija državna intervencija.

SELJAČKA GOSPODARSTVA I PROBLEMI ZAŠTITE PRIRODNOG OKOLIŠA

Poljoprivreda, posebice u suvremenom obliku, velik je izazov za očuvanje zdrava okoliša. Tradicionalna poljoprivreda, koju i danas nalazimo u nerazvijenom svijetu, lakše je balansirala na relaciji poljoprivrednik, proizvodnja, zemljište, pejzaž i cjelokupan prirodni okoliš. Takva poljoprivreda radi s tvarima organskog podrijetla, proizvodni ciklusi su samoregulativni, tako da se ne dira u ekološki sustav kao funkcionalno jedinstvo biocenoze koja uključuje ukupni biljni i životinjski svijet i abiotičku okolicu.

Intenzivna proizvodnja i suvremena poljoprivreda radikalno raskidaju s takvim, "prirodnim" redom stvari. Koristi umjetna gnojiva, i pesticide koji mogu štetno djelovati na ljudsko zdravlje, na tlo, na ravnotežu u životinjskom svijetu, što znači da dolazi do poremećaja u prirodnom okolišu. Tlo je ugroženo i drugim oblicima degradacije, jer teški poljoprivredni strojevi pretjerano zbijaju zemljište, ili se zbog neadekvatne obrade gubi humusni sloj, pa dolazi do erozije i gubitka plodnih površina, poplava i drugih poremećaja u okolišu.

Intenzivna poljoprivreda uvodi i štetne plodorede, razdvaja ratarstvo i stočarstvo, te zbog pretjerane specijalizacije uvelike degradira prirodni krajolik. Poseban su problem nove tehnologije u prehrani stoke, zbog upotrebe sumnjivih hranjiva animalnog podrijetla i drugih farmaceutskih dodataka i biostimulatora, što je zbog konzumacije stočarskih proizvoda prouzročilo teške posljedice po ljudsko zdravlje (kravlje ludilo) i nedavno izazvalo snažnu reakciju javnosti.

Naravno, teško je očekivati da će se tehnološki razvitak zaustaviti i vratiti poljoprivreda na staro stanje. Intenzifikacija proizvodnje je potrebna i zbog povećanih potreba za hranom, naročito u nerazvijenim zemljama.

Mnogi sociolozi kritiziraju industrijsku poljoprivreda i ističu da nije uspjela simbioza moderne poljoprivrede i seoskog društva, pa predlažu razne lijekove. Neki se zalažu za dualni sektor u poljoprivredi, gdje će pored intenzivne i in-

dustrijske poljoprivrede, egzistirati i drugačiji oblici gospodarstava, od part-time farmi, zanatske i novoseljačke proizvodnje, pa do dekorativne i rekreativne poljoprivrede.

U tim okolnostima seljak ne bi bio samo dobar proizvođač hrane, nego i vrtlar planeta i čuvar prirode. To bi tražilo drukčiju razdiobu zemljišnog i šumskog prostora na onaj predviđen za komercijalnu proizvodnju, i na zone konzervacije, rekreativnog i njegovanog pejzaža.

U takvim bi promišljanjima i Hrvatska mogla imati mjesto. Naša agrarna struktura je pogodna za takve planove. Seljak je, iako u društvenom smislu često buntovnik i pomalo anarhist, znatno pažljiviji u odnosu prema zemlji, biljnom i životinjskom svijetu u prirodi i u odabiru proizvodnih tehnika i postupaka. Živeći u "krilu prirode" i sam njeguje poseban i pažljiv odnos prema radnoj i životnoj sredini. Kako je najčešće svaštar u proizvodnji, pažljivo balansira u korištenju pojedinih dijelova zemljišta, pa mu uspijeva i prostorno uskladiti njivu, voćnjak, livadu i vinograd. Stoga je i krajolik klasičnog sela zanimljiviji i oku daleko ugodniji od monotonih slika velikih zemljišnih kompleksa u režimu monokulture ili usko specijalizirane proizvodnje.

Ima li u suvremenom društvu mjesta i budućnosti za seljaka starog kova, ili će moderni farmer s drukčijim rezonima i skalom vrijednosti prevagnuti i prirodu upregnuti u čvrste okove produktivne utilizacije? Odgovor nije jednostavan, jer ima dovoljno argumenata i prostora za oba scenarija, ali čini se da će uvijek biti mjesta i za alternativne motivacije u poljoprivredi i drukčije oblike gospodarstva u odnosu na masovnu, industrijsku agrarnu proizvodnju. I to ne samo u perifernim seoskim zonama, nego i u razvijenim poljoprivrednim regijama.

Stoga smo često i spominjali stanovite prednosti malog posjeda, kao i potrebu da se na seljačko gospodarstvo ne gleda samo kroz produktivističku logiku, jer naša mala seljačka gospodarstva u raznolikim prirodnim uvjetima mogu imati jaču ulogu i pridonijeti više očuvanju zdravog prirodnog okoliša.

LITERATURA

- Bergmann, T. (1970.), Porodično gospodarstvo – problematika i razvojne tendencije. *Sociologija sela* 8, 27–28:68–72.
- Bergmann, T. (1990.), Socioeconomic Situation of the Individual Peasant. *Sociologia Ruralis* 30, No 1:48–62.
- Chayanov, A. (1967.), *The Theory of Peasant Economy*. Manchester University Press.
- Defilippis, J. (1993.), *Obiteljska gospodarstva Hrvatske*. Zagreb: AGM.
- Magdalenić, I., Petak, A., Župančić, M. (1994.), Očekivanja hrvatskih seljaka od Javne poljoprivredne službe. *Sociologija sela* 32, 33–34 (125/126):123–148.

- Mendras, H. (1986.), *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb, Globus.
- Puljiz, V. (1977.), *Eksodus poljoprivrednika*. Zagreb, IDIS.
- Puljiz, V. (1983.), Novi trendovi deagrarnizacije u SR Hrvatskoj. *Sociologija sela* 21, 79-81:59-70.
- Sauer, M. (1990.), Fordist Modernization of German Agriculture and the Future of Family Farms. *Sociologia Ruralis* 30, 33-34:260-279.
- Shanin, T. (1968.), Seljaštvo kao politički faktor. *Sociologija sela* 6, (19-20):25-42.
- Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Župančić, M. (1995.), Vitalna gospodarstva i preobražaj hrvatske poljoprivrede. *Sociologija sela* 33, 1-4 (127-130):129-140.
- Župančić, M. (1998.), Seoska modernizacija i tranzicija. *Sociologija sela* 36, 1-4 (139-142):53-56.
- Župančić, M. (2000.), Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. *Sociologija sela* 38, 1-2 (147-148):11-78.